

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

***Українська історіографія
на зламі XX і XXI століть:
здобутки і проблеми***

**Колективна монографія за редакцією
*Леоніда Зашкільняка***

Львів

2004

**Загальний образ минулого України:
підходи сучасної української історіографії**
(Віталій Яремчук)

Синтези є особливим історіографічним жанром. З одного боку, вони є барометром загального рівня історичної науки, засобом обґрунтування і оприлюднення певних систем історіографічних поглядів та ідей. Синтези більшою мірою, ніж спеціальні дослідження, надаються до прикладення історіософських концепцій і застосування методологічних новацій. Отож їхній науковий статус є безсумнівним. З іншого боку, існує суттєвий аргумент, який підважує “науковість” універсальних історій – їхній селективний характер. За словами відомого англійського дослідника Р. Колінгвуда, “всяка так звана універсальна історія є простим добром фактів, які авторові видалися чи важливими, чи цікавими, чи такою водою, що якраз би на його млин”¹. Тому вимоги, які ставляться до такого роду текстів, дещо м’якші, ніж до “звичайних” наукових праць: коло питань, які в них підносяться, логіка їхнього взаємозв’язку і впорядкування повинні розглядатися не в категоріях слухності, а у контексті “кута зору”, під яким написана праця.

Через вказані вище особливості синтезу діапазон їхніх ракурсів, які можуть бути об’єктом аналізу, також значно ширший, ніж у вузькопроблемних студіях. Насамперед, це питання з площини історіософії – що є суб’єктом історичного процесу – український народ чи народи України (“етнічне” чи “територіальне” бачення); які етапи (періоди) в своєму розвитку він пройшов і які чинники на нього впливали; якою є роль закономірності, а якою – суб’єктивного фактора в українській історії; наскільки вона (історія) була “самобутньою”, а наскільки – “нормальною”; якими були цивілізаційні орієнтири України. Синтетичні праці вимагають постановки питань і про спосіб, в який вони написані: які проблеми розглянуто, а які – обійдено мовчанкою; яким є ідейний підмурівок синтезу; яким чином автор (автори) спілкуються з читачем – пропонуючи “монологічний” дискурс чи нав’язуючи до розмаїття думок і поглядів на окремі історичні проблеми задля ознайомлення читача з різноманітними способами їх розв’язання. Нарешті, узагальнюючі студії можна розглядати і з погляду висвітлення в них конкретно-історичних питань.

Згідно з нашими підрахунками, за роки незалежності побачили світ близько двох десятків синтезів з історії України, підготовлених сучасними українськими дослідниками і призначеними для фахового прочитання (тобто розраховані на студентів, викладачів, науковців), а не є суто шкільними підручниками. Попри певні відмінності, насамперед різні тематичні пріоритети, узагальнюючі праці, що вийшли друком до середини 1990-х рр., мають багато подібних рис. Більшість з них базуються на яскраво вираженій етно- та

¹ Колінгвуд Р.Дж. Ідея історії. – Київ, 1996. – С. 553.

державоцентричній візії історії України. До визначальних характеристик синтезів цього часу слід віднести надмірне захоплення її політичною історією за рахунок неувagi до цивілізаційного поступу.

Саме такі загальні образи історії України були природньою реакцією на десятиліття вихолощування всього національного в радянській історичній науці. Гадаємо, що вони не могли бути іншими і з огляду на суто інструментальне розуміння історіографії авторами тодішніх узагальнень, більшість яких професійно сформувалася в радянських умовах, і – свідомо чи несвідомо – писали свої тексти задля легітимації “українського проекту” початку 1990-х, базованого на акцентації тем суверенності та “розбудови держави”. До цих чинників слід віднести й характер історіографічної традиції, покладеної в основу перших узагальнюючих курсів історії України, написаних після 1991 р. Вони ґрунтувалися на схемі М. Грушевського, фактологічній назві і оцінках “старої” і діаспорної української історіографії (особливо в трактуванні подій домодерної історії), доповнених першими здобутками історичної науки початку 1990-х рр. Певне місце в створенні синтезів займало й використання спадщини дослідників радянського періоду (до радянської історіографічної традиції найбільше тяжіє, на наш погляд, “Історія України” І. Рибалки²). З іноземних авторів вплив на “національні історії” мала широко znana книга О. Субтельного “Україна: історія”, яка на початку 1990-х рр. витримала три видання українською мовою, крім того – публікацію уривків у фахових часописах і пресі.

У цілому перші роки існування історичної науки України в умовах незнаної раніше свободи слова можна визначити і як час формування альтернативних до радянських загальних образів національної історії, які, проте, увібрали в себе багато стереотипних кліше української нерадянської, а подекуди і радянської історіографії.

У середині 1990-х – на початку 2000-х рр. побачили світ синтези дещо вищого рівня наукової новизни і якості як у фактологічному, так і в теоретичному відношеннях. Серед таких праць можна умовно виділити дві групи: “традиціоналістські”, які при всій їхній декларованій і (або) дійсній новизні в деяких суттєвих моментах нав’язують до узагальнюючих студій попереднього часу; і “новаторські”, де запропоновано відмінне від національно-державної традиції трактування української історії. На нашу думку, до найбільш показових і найкращих в науковому сенсі синтезів першого типу слід віднести колективну працю провідних науковців Інституту історії України НАН України та інших академічних і освітніх установ (що видавалася чотири рази, спочатку як двотомник “Історія України: нове бачення”³, потім тричі у видозміненому форматі як одностомник з різними

² Рибалка І.К. Історія України. Ч. 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Харків, 1995; Його ж. Історія України. Ч. 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – Харків, 1997.

³ Історія України: нове бачення: У 2 т. / О.І. Гуржій, Я.Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – Київ, 1995. –Т.1; Історія України: нове бачення: У 2 т./

назвами⁴) та “Історію України”, підготовлену вченими львівських наукових осередків⁵ (яка перевидавалася, зі змінами та доповненнями, двічі⁶). Здається, єдиними синтезами з “неканонічними” інтерпретаціями української минувщини є книги Н. Яковенко⁷ і Я. Грицака⁸. Нижче подаємо докладнішу характеристику цих праць⁹.

“Традиціоналістські” синтези: “молоде вино в старих міхах”

“Найпершим завданням”, яке ставив перед собою авторський колектив “академічного” синтезу, “було вироблення цілком відстороненого, нічим не пов’язаного з тривогами й пересудами сучасної епохи погляду на минуле українського народу” (с. 6). Вважаємо, що в контексті сучасних уявлень про суб’єкт-об’єктні відносини в історичній науці такий підхід представляється реально неможливим, а дослідник, прагнучи до об’єктивності, повинен не уникати, а “чітко бачити необхідність прийняття якогось кута зору, щоб висловлювати його відкрито і завжди усвідомлювати, що він є одним з багатьох”¹⁰.

Центральне місце в праці посідає історія українського народу, минуле ж інших спільнот, які населяли Україну, майже не аналізується. Окрім етносів стародавньої доби, цей аспект побіжно заторкнуто лише при висвітленні структури народонаселення підросійської України (с. 154-155) й етнодемографічних змін середини 1950 – 1980-х рр. (с. 386-387). Книга примітна тим, що автори відводять належне місце різним зрізам історичного процесу – економічному, суспільному життю і соціальній стратифікації, етнічному розвитку, культурним явищам (розуміння яких є традиційним – як “надбань” в науці, освіті і мистецтві), церковним стосункам, хоча все ж домінуючою

В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – Київ, 1996. – Т.2.

⁴ Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – Київ, 1997; Історія України: нове бачення / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ, 2000; Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. Вид. 3-е, доп. – Київ, 2002. Цей синтез надалі називатимемо “академічним”.

⁵ Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Я. Грицак та ін. – Львів, 1996.

⁶ Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Я. Грицак та ін. 2-е вид., зі змін. – Львів, 1998; Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Л. Войтович та ін. 3-е вид., зі змін та доп. – Львів, 2002.

⁷ Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Київ, 1997.

⁸ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – Київ, 1996; друге видання цієї книги без змін та доповнень вийшло у 2000 р.

⁹ При аналізі синтезів посилатимемось на їх останні видання, поклики подаватимемо в тексті в дужках.

¹⁰ Поннер К. Злиденність історизму. – Київ, 1994. – С. 164.

залишається політична історія, найважливіші події якої – зміни державної приналежності українських земель – становлять підставу для періодизації історії України. Послідовно розміщено такі розділи-етапи як “Стародавня доба”, “Київська Русь”, “Галицько-Волинське князівство”, “Українські землі в складі Литви і Польщі”, “Національна революція. Створення козацької держави”, “Ліквідація козацької державності”, “Правобережні і західно-українські землі в останній чверті XVII-XVIII ст.”, “Під владою Російської та Австрійської імперій”; далі йде низка розділів, які охоплюють події української історії XX ст. Останній – присвячено “українцям за межами України”.

Текст синтезу засвідчує впевненість авторів в об’єктивності й закономірності історичних змін. Зокрема, при аналізі процесу формування української нації наголошено на тому, що і в підросійській та підавстрійській Україні, і в 20 – 30-і рр. XX ст. існували “об’єктивні тенденції до возз’єднання всіх українських земель” (с. 152), відбувався “природний процес возз’єднання” (с. 333). Характеризуючи світогляд Д. Донцова, автори докоряють йому за те, що він “заперечував загальновизнані закономірності історичного розвитку” (с. 331).

Хоча в книзі неодноразово постулюється значущість спадщини М. Грушевського для її концептуального оформлення (с. 6, 26), фактично в ній переглянуто деякі його історіографічні ідеї. Так, автори дотримуються теорії “давньоруської народності” (с. 55). Попри визнання зародження в пізній Київській Русі “передумов” складання української народності, висунуто промовисте припущення про ймовірність збереження “давньоруської етнокультурної спільності”, “якби не вторгнення на Русь ... монголів” (с. 56). Як заперечення поглядів М. Грушевського висловлено думку про те, що XV-XVI ст. не були, як вважав цей історик, часами “занепаду”, “переходовими до того культурного і суспільного національного українського руху, що розпочався при кінці XVI віку” (с. 83); відмінною є оцінка Люблінської унії 1569 р., укладення якої, слідом за Я. Пеленським, оголошується “продуктивним, реалістичним і навіть мудрим вибором” (с. 81-82).

Політичний розвиток Київської Русі в синтезі представлено через призму “автохтонної” теорії – від східнослов’янських союзів племен і племінних князів до “Київського князівства Аскольда” середини IX ст. і утворення Давньоруської держави кінця IX ст. Про норманський фактор в книзі не згадано жодного разу(!). При цьому “перша руська держава” проходить еволюцію від примітивної “надплемінної” і “дружинної” організації IX-X ст. до активного державного будівництва часів Володимира Великого і “завершення формування держави за Ярослава Мудрого”, коли вона “сягнула зеніту свого розквіту і могутності, ставши в один ряд із головними країнами середньовічного світу: Візантією та Германською імперією” (с. 40).

Варто відзначити, що в розділі про Київську Русь часто підкреслюється її самобутність, велич, визначні політичні, господарські і культурні здобутки (с. 27, 35, 38, 51, 57), натомість не поставлено питання про її цивілізаційні запозичення.

Перенесеним з радянської історіографії представляється погляд авторів на час і причини “настання доби феодальної роздробленості”. Розпад стався після 1132 р., а в його “підвалинах була еволюція феодалізму” (с. 43-44). Автори вважають, що Русь не розпалася повністю, а перетворилася в “поліцентричне” утворення, яким керувало об’єднання найсильніших князів-сюзеренів (с. 44-48). Зауважимо при цьому, що концепт “колективного сюзеренітету” аргументовано спростовано О. Толочком¹¹, а якихось нових доказів на його захист в синтезі не наведено.

Змістовний розділ присвячено політичній історії та культурному життю Галицько-Волинського князівства. Автори підкреслюють його суто українське етнічне обличчя (с. 64).

Розділ про перебування українських земель в складі Литовської і Польської держав охоплює всі важливі події цієї доби. Тут зустрінемо виважений аналіз її соціальних, релігійних, політичних суперечностей, але без надмірної драматизації “іноземного гніту” та “католицької експансії”. Разом з тим, вказано і на здобутки тристолітнього періоду усталення “руської” конфесійної та етнічної ідентичності (с. 76), формування “нової української культури”, “відкритої до “Заходу” (с. 86), перетворення козацтва на “виразника національних інтересів”, “фундатора нової України” (с. 87), залучення до господарського обігу земель Східної і Південної України (с. 86). Критично-поміркованим є ставлення авторів до Берестейської церковної унії. На їхню думку, вона “глибоко розколола тогочасне суспільство (...) замість того, щоб (...) зберегти (...) єдність Речі Посполитої” (с. 83). В іншому місці книги міститься твердження про “неоднозначність” її ролі в історії України, хоча й не заперечується той факт, що “навіть прийнявши унію, галичани вперто трималися східного обряду й не давали себе латинізувати” (с. 151).

Найбільший теоретичний блок має розділ про Хмельниччину і Руїну, висвітлені в контексті знаної концепції “Української національної революції” В. Смолія і В. Степанкова. З’ясовано її причини, рушійні сили і характер, проблеми типології, хронологічних меж і періодизації, хід подій, особливості та історичне значення революції.

У наступній частині книги змальовано процес ліквідації автономії Гетьманщини та еволюції її соціального організму в напрямку до поступового закріпачення селянства, перетворення її еліти “з активної політичної сили на інертну” (с. 140). Окреме місце відведене показу історичної долі правобережних і західноукраїнських земель в останній чверті XVII – XVIII ст. на тлі міжнародної боротьби за ці терени. Зроблено наголос на негативному впливі поділу України між Річчю Посполитою та Росією на етносоціальні процеси, політичне, матеріальне і духовне життя українського народу (с. 144, 146, 149-150).

До головних проблем періоду перебування українських земель в кінці XVIII – на поч. XX ст. в складі Російської та Габсбурзької імперій віднесено

¹¹ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – Київ, 1992. – С. 54-66.

соціально-економічні реформи цього часу і українське національне відродження. Як уже було зазначено, творення нації тут розглядається як об'єктивний і закономірний процес. Виникнення українського руху пов'язується з "потужною захисною реакцією" на "колонізаторську політику російського шаризму" (с. 161). Натомість вплив на національну емансипацію європейських ідеологій кінця XVIII–XIX ст. навіть не констатується. Галицьке "русофільство" (якому відведено всього півтора абзаци на с. 189) в книзі плуmacherється як ідеологія "національного самозречення" (с. 189). Між тим, сучасні дослідження показують, що воно тривалий час було органічною течією українського руху і мало значні здобутки в ділянці поглиблення української історичної традиції¹².

Важливий для українських сил урок Першої світової війни (якій присвячено окремий розділ) автори вбачають в усвідомленні необхідності активізації національної боротьби задля розв'язання "українського питання", оскільки, як показував досвід війни, "прямо зацікавленої в тому політичної сили, окрім самих українців, просто не існувало" (с. 209).

У тій частині синтеза, де викладено події "Української революції 1917–1921 рр.", подано змістовний аналіз політичного курсу національно-державних утворень того періоду, вказано на причини невдачі спроб зберегти власну державність. Особливу майстерність і академічну виваженість продемонстровано в параграфах, присвячених Гетьманській державі. Автори не належать ні до завзятих критиків, ні до апологетів режиму П. Скоропадського. Не зустрінемо в книзі й поширеної в сучасній літературі спроби "примирення" цих крайніх поглядів методом поділу політичних кроків Гетьманату на "добрі" і "погані". Ключ до розуміння політики Української держави 1918 р. історики пропонують шукати не в особі П. Скоропадського та його оточенні, а у наявності нездоланної й об'єктивної суперечності між консервативним соціально-політичним курсом Гетьманату та українським суспільством, "деформованим і політично, і соціально", "нездатним до суголосних форм політичного життя" (с. 236).

Політика Радянської Росії в роки революції розцінюється як експансіоністська, уряди Радянської України – як "маріонеткові", "цілком залежні від Москви" (с. 230, 247, 258). На думку авторів, "більшовизм не мав надійного підґрунтя для свого розвитку в горизонтах українського суспільства" (с. 256).

Поза контекст Української революції виведено "революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях". В синтезі міститься нетипова для сучасної історіографії помірковано-критична візія ЗУНР. Зокрема, вказано на зволікання зі створенням державних структур, недемократизм окремих законів УНРади (с. 288), критично оцінено проведення аграрної реформи

¹² Огляд найновіших публікацій про галицьке "русофільство" див.: Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини Австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Част. 1. – С. 483–490.

(с. 277). Погоджуючись з правом авторів на такі погляди, можемо висловити застереження до деяких тез. Важко погодитись з думкою, що рішучі кроки уряду ЗУНР назустріч УНР робилися під “тиском війська і народних мас (с. 278), а не впливали з ідейних переконань галицьких політиків. Навіяними не безсумнівними концепціями радянської історіографії вважаємо твердження про особливі симпатії “галицьких трудящих” до УСРР (с. 284), котра, на наш погляд, безпідставно характеризується як “національно-державне утворення” (с. 283), про те, що “питання стосунків з УСРР глибоко хвилювало всі верстви західноукраїнського населення” (с. 284).

Наступні два розділи синтеза висвітлюють історію Радянської України та західноукраїнських земель у міжвоєнний час. Торкаючись проблем голоду 1921-1923 рр. і 1932-1933 рр., автори вбачають їх спільну ознаку в штучній інспірації голодомору як способу “виховання”, “втихомирення” непокірних українських селян (с. 295, 314). Про геноцид 1932-1933 рр. зроблено висновок, що він “цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення” (с. 314). Проте він мав і “національну підкладку”, адже на Поволжжі не було такого голоду, як за схожих умов в Україні, а також на Кубані і на Дону, де значну частину населення становили українці (с. 315).

На думку авторів, головною причиною “українізації” була потреба зміцнення позицій правлячої партії в Україні, а “стрімкий розвиток пригнічених до того національних культур” був її “побічним ефектом” (с. 301-302).

У синтезі проаналізовано політику “нової чужої влади” стосовно українського населення Польщі, Румунії та Чехословаччини (с. 324-329), висвітлено зв’язки між західними українцями та їхніми співвітчизниками в Радянській Україні (с. 329-330), охарактеризовано суспільно-політичне життя (с. 330-333) та історію Карпатської України (с. 333).

Провідними темами розділу “Друга світова та Велика Вітчизняна війни” є політика гітлерівського окупаційного режиму та його сателітів в Україні, історія військових дій, вклад республіки у воєнно-економічну мобілізацію, рух Опору. Інтерпретацію українського національного руху в роки війни не можна визнати задовільною з огляду на сьогоденний стан дослідження проблеми. Викликає застереження, наприклад, твердження, що “мельниківці... відкрито стали додатком окупаційного апарату (як тоді пояснити знищення нацистами лідерів ОУН(м) О. Ольжича, О. Теліги, І. Рогача та ін.? – В.Я.) і навіть утворили з українців дивізію СС “Галичина” для допомоги фашистам” (с. 347) (загальновідомо, що найбільших зусиль для організації дивізії доклав УЦК на чолі з В. Кубійовичем). Далеко не беззаперечно звучить теза про перевагу в ефективності комуністичного руху Опору над національним (с. 347). У книзі обійдено мовчанкою питання українсько-польського протистояння в роки війни, колабораціонізму, не згадано про конституційні зміни 1944 р.

Інформаційно насиченою є розповідь про “повоєнне десятиріччя” (с. 353-367). Післясталінські часи “наростання системної кризи тоталітарного ладу” автори поділяють на два періоди, яким дають влучну загальну оцінку:

Перший – це часи “відлиги”, коли була зроблена спроба частково реформувати тоталітарну радянську систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм. Другий період став часом політичної та ідеологічної стагнації й розкладу тоталітарної системи” (с. 368). Йдеться про “парадокси відлиги” (с. 368-370), процеси лібералізації в культурному житті (с. 370-372), явище “шістдесятництва” (с. 372-374), дисидентський рух (с. 376-380), стан освіти, науки, мистецтва сер.50 – сер.80-х рр. (с. 381-386), економічний розвиток УРСР у брежнєвські часи (с. 380-381), “неосталіністські тенденції” в добу П. Шелеста (с. 374-376), встановлення “політичної реакції на тлі розрядки” 1970-х рр. (с. 378-379). Переконливо обґрунтовано тезу про глибоку кризу, в якій опинилося радянське суспільство на поч. 1980-х рр., показано її етнодемографічні вияви в Україні (с. 386). Особливий наголос поставлено на загрозливих змінах післявоєнного періоду в становищі української нації – “занепаді національної ідентичності”, “декультуризації українського етносу” (с. 386).

Наступні два розділи книги присвячено розгляду передумов (“На шляху до незалежності”) та історії становлення сучасної Української держави (“Утвердження незалежної України”). Основну увагу зосереджено на її політичному житті. При аналізі подій останніх років автори займають виразно провладну позицію. Наприклад, не констатовано наявності політичної кризи в 2000-2001 рр. Водночас ініціювання “касетного скандалу” (суть якого не розтлумачено) пов’язується лише з небажанням опозиції імплементувати результати звітневого 2000 р. референдуму (с. 430). Цілі опозиції в період політичної кризи однозначно оголошено “чужими” населенню і “політичним інтересам” (с. 430).

Великий підрозділ присвячено “змінам у культурному житті” в незалежній Україні (с. 425-430). Вважаємо, що серед проблем сучасної української культури, про які тут йдеться, слід було б сказати і про експансію західної масової культури, невтішний стан українського книгодрукування, тотальну русифікацію мовно-культурного середовища.

“Історія України” колективу львівських вчених близька до попередньо схарактеризованого синтезу за своїм історіософським та методологічним спрямуванням, хоча й у цих аспектах має свої особливості. Обидві книги споріднює домінування політичної історії, “позитивістське” розуміння культурного процесу, зосередженість на історії лише українського народу. Проте у “львівському” синтезі більш вагоме місце посідають й спільноти та держави, які були органічно пов’язані з титульним етносом – подано огляд історії середньовічного Криму (с. 109-110), етнічної структури українських земель в складі Російської та Австрійської імперій (с. 186-188), національних меншин в контексті важливих подій історії України ХХ ст. – “українізації” та “контрукраїнізації” (с. 274, 287-288), національно-культурного життя західних українців у міжвоєнний період (с. 295-296), “радянзації” Західної України (с. 312-313), становища національних меншин в сучасній Україні (с. 412-413).

Ще одна відмінність “Історії України” львів’ян полягає у її виразніших державницьких акцентах. Лейтмотив праці – доведення давності і безперервності українських державницьких традицій у стилі “державницького” напрямку української історіографії (див.: с. 95, 119, 133, 144, 155-156, 172-173). При цьому його відомі постулати доповнено оригінальною ідеєю про існування в XIV-XV ст. особливого періоду, коли українська державність мала форму “удільних князівств”. Запровадження в національну історію цього етапу, а також “Доби козаччини” (XVI-XVIII ст.) становлять єдині суттєві відмінності періодизації, використаної в даній книзі, від часового структурування в “академічному” синтезі.

Помітним є й інший, ніж в “академічному” синтезі, розподіл матеріалу між окремими періодами. Значно розлогіше висвітлено “Прадавню історію” та події сер. XX – поч. XXI ст. При цьому “давньоукраїнська історія” виразніше пов’язується з творенням українського етносу (с. 13, 49).

Уявлення про виникнення української народності базується на поглядах М. Грушевського (с. 59, 71-72, 79). Політична історія та культура “давньоукраїнської держави” Київської Русі і князівств на території України XII-XIII ст. трактується подібно до її тлумачення в “академічному” синтезі. Проте, зовсім не розкрито структуру соціуму і політичний устрій Київської держави. Нічого не сказано про фактор кочових спільнот, роль же варязького чинника подано як другорядну (с. 66).

Не виділяючи окремої польсько-литовської доби, автори книги розглядають XVI-XVIII ст. як суцільний етап – “Доба козаччини”, – головний зміст якого зводиться до військово-політичної діяльності козацтва – “нової суспільної сили, здатної боротися за відродження Української держави” (с. 119). Люблінська унія 1569 р. оцінюється лише в контексті кривд, завданих різним групам українського суспільства; її інші наслідки, передумови та політико-правовий зміст не розкрито (с. 114). Докладно простежена історія церковних відносин в кінці XVI – першій пол. XVII ст. Берестейська церковна унія розглядається під кутом зору її позитивної ролі як “дієвого засобу збереження національної ідентичності” і водночас “ферменту, що збудив його (“українське суспільство” – В.Я.) від сплячки, викликав вибух творчої енергії й появу багатьох яскравих особистостей, без яких Україні загрожував новий занепад” (с. 125).

Виклад історії “Визвольної війни 1648-1657 років” обмежується військово-політичними аспектами. Тлумачення вузлових конкретних проблем (політична програма Б. Хмельницького, угода 1654 р.) спирається на ідеї В. Липинського (с. 139, 142). Так само через призму державотворення і “боротьби за незалежність” висвітлюється історія Гетьманщини другої пол. XVII – XVIII ст. Показовим в сенсі “державницької” позиції авторів є їхнє ставлення до І. Сірка та І. Мазепи. Так, всупереч визнанню того, що за гетьманування І. Мазепи “посилювався визиск низів” (с. 157), його постать оцінюється цілком позитивно (с. 156-157, 162-163). З іншого боку, на думку вчених, І. Сірко “був неперевершеним полководцем, але не найкращим

політиком”, оскільки “не зрозумів і вчасно не підтримав далекоглядних зусиль, які боролися за незалежність не частини, а всієї України” (с. 155). Визнає сепаратистського руху, пов’язаного з П. Орликом (с. 161-162) та його Конституцією (названою “першою в Європі конституцією демократичного суспільства” (с. 161), “першою у світі Конституцією”(с. 173)), виглядає надто ідеалізованою навіть на тлі “державницької” традиції. Відповідно до висновків спеціального дослідження з історії першої української політичної еміграції О. Субтельного, в “мазепинців” були відсутні такі модерні поняття як національна держава, а пріоритетними в їхньому русі були станові інтереси козацької верхівки¹³.

З “державницькою” історіософією попередньої частини синтезу дещо дисонує розділ про “імперський” період української історії. Тут більш збалансовано, ніж в інших складових книги, увагу до різних історичних чинників – подано аналіз етнічної і соціальної структури населення (с. 185-188, 193-195), адміністративного статусу українських територій (с. 188-190), розвитку господарства, процесів індустріалізації та урбанізації (с. 190-193), стану освіти, науки, культури (с. 219-220). З’ясовуючи “ставлення українських еліт до імперської інтеграції” (с. 195-200), автори приходять до висновку, важливого з огляду на концепцію українського національного руху, що розкривається в одному з наступних підрозділів: “Симпатії місцевих еліт у Російській імперії розподілялися між асиміляцією і автономією. Сепаратизм був явищем маргінальним” (с. 198). Цим самим спростовується витворений українською національно-патріотичною історіографією стереотип масової самопожертви в ім’я ідеалів українського відродження. Детальніше про цю концепцію (с. 203-218), авторство якої належить Я. Грицаку, йдеться в його окремому синтезі, який аналізуватимемо нижче.

Чільне місце в книзі займає виклад подій “Української національно-демократичної революції” (с. 229-265). Її початок історики пов’язують з Першою світовою війною, обумовлюючи активізацією під впливом війни визвольного руху поневолених, в т.ч. українського, народів (с. 233). Від тлумачення революційних подій в “академічному” синтезі їх пояснення в цій праці відрізняється й однозначно позитивною оцінкою Гетьманату П. Скоропадського та політики ЗУНР, яка розглядається як складова Української революції.

Погляди на найважливіші проблеми міжвоєнної історії України (с. 266-305) в роботі львівських дослідників є подібними до їх тлумачення авторами “академічного” синтезу. Дещо ґрунтовніше проаналізовано процеси “українізації” та національно-культурного відродження 1920-х рр. в УСРР, а їхні наслідки оцінено як більш вагомі – такі, що “створювали передумови для формування довкола етнічного ядра політичної нації, що охоплювала б мешканців України всіх національностей” (с. 274).

¹³ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – Київ, 1994. – С. 153.

У порівнянні з “академічною” працею значно ширше коло питань розглянуто в розділі “Україна в Другій світовій війні”. Автори дотримуються концепції війни між Німеччиною та СРСР як “радянсько-німецької” (с. 315). Значна увага приділена все ще в деякій мірі табуйованим на рівні масової свідомості її аспектам – ставленню до неї в українському суспільстві (с. 318-319), колабораціонізму (с. 319-321), національно-культурному життю в роки окупації (с. 325-329), національно-визвольному руху (с. 331-333, 336-337), українсько-польським конфліктам в роки війни (с. 333-334). Хоча симпатії авторів лежать на боці українських політичних і військових організацій (в т.ч. й тих, що співпрацювали з нацистами), які, на їхню думку, всіма доступними їм методами захищали інтереси українства (с. 318-319, 327-328, 331-333, 336-337), це не заважає вираженню зображенню інших, неукраїнських за характером, сил. Так, схвально оцінено політику радянської влади в передвоєнній Західній Україні в соціальній та освітній галузях (с. 312), віддається належне здобуткам радянського партизанського руху (с. 330-331), визнається факт обопільної жорстокості в українсько-польському протистоянні (с. 334, 348).

Дещо по-іншому розставлено наголоси і в розділах про післявоєнну УРСР. Чіткіше заявлено про позитивне значення для України “хрущовських” реформ. На думку авторів, вони призвели до зростання її господарської самостійності (с. 352), “лібералізували й гуманізували радянське суспільство” (с. 336), “відкривали перспективи подальшого оновлення радянського суспільства” (с. 356). Виклад тенденцій культурного життя України сер. 1960 – сер. 1980-х рр. дещо однобічно зведено до “тотальної русифікації” (с. 361-364). Концептуально і фактологічно ґрунтовний підрозділ присвячено політичній опозиції кінця 1950 – 1980-х рр. (с. 365-385), що, можливо, складає дещо викривлене уявлення про її місце в житті тогочасного українського суспільства, представленого в основному “мовчазною більшістю”.

Глибоко і всебічно охарактеризовано розвиток “України суверенної” (с. 403-451). У синтезі “схоплено” всі важливі події її сучасної історії. Здобуття незалежності було, за характеристикою авторів, “кульмінаційним етапом мирної національно-демократичної революції в Україні – складової революційного процесу, що на межі 1980–1990-х рр. охопив СРСР і країни так званого соціалістичного блоку” (с. 407). Однак її незавершеність дослідники вбачають у тому, що “в Україні не відбулося рішучого зламу старої системи і повного усунення від влади комуністичної верхівки. При владі в республіці залишалася здебільшого та ж сама управлінська еліта, що й до серпня 1991 р.” (с. 497). Докладно проаналізовано процеси державотворення (с. 407-413), внутрішньополітичну ситуацію і зовнішню політику молодій державі (с. 413-420, 425-438), соціально-економічні перетворення (с. 420-425), розвиток духовного і культурного життя, в т.ч. фізичної культури та спорту, церковних відносин (с. 438-451). Оцінка шляху, який пройшла за більш як десятиліття нова незалежна країна, є набагато критичнішою, ніж в “академічному” синтезі. Констатується усталення в роки “першого”

президенства Л. Кучми таких явищ, як олігархізація влади, тінізація економіки, корупція, зростання зовнішнього боргу, падіння загальних економічних показників і зниження рівня життя (с. 421-424). Початок господарського зростання пов'язується з урядом В. Ющенка (с. 424-426); його падіння пояснюється помстою “олігархів” за наступ уряду на “тіньовий” сектор в енергетичній сфері (с. 424). Відверто обговорюється хід виборчих кампаній, констатуються використання владою “адмінресурсу” та підтримки фінансово-політичних угруповань, брак рівного доступу політичних сил до засобів масової інформації (с. 433-437). Серед підсумків парламентських виборів 2002 р. автори виділяють “втрату довіри до керівництва держави у більшості населення країни” і “серйозні зрушення в політичних уподобаннях всього українського суспільства” на користь національно-демократичних сил (с. 437). Зроблено висновок про негативний вплив внутрішніх проблем України на її міжнародні позиції (с. 419-420). При аналізі культурного життя звертається увага на консервацію російської присутності в інформаційному просторі (с. 438-439, 447) і церковних взаєминах (с. 449-450). Назагал розділ сповнений політичних пристрастей, а за рядками тексту проглядають політичні симпатії авторів.

Таким чином, обидві охарактеризовані вище узагальнюючі роботи з історії України становлять сучасну інтерпретацію національно-державної парадигми історіописання. В її основі – зосередженість на історії українського народу, його націо- та державотворчих змаганнях, подієвій канві минулого, передусім, політичній царині при більшому або меншому ігноруванні “зовнішнього” контексту українського життєпростору та ментально-духовних орієнтирів людини в історії. У межах цієї парадигми можливі різні “версії”. Прочитання української історії в “академічному” синтезі відрізняється виразнішою вузькоетнічністю, успадкуванням деяких, дещо пом'якшених, радянських історіографічних конструктів (тлумачення “давньоруської народності”, часу і причин роздробленості Русі, ЗУНР, “Великої Вітчизняної війни”, національно-визвольного руху 1940-х рр.) і провладною орієнтацією в оцінці сучасної історії. “Історія України” колективу львівських дослідників при зосередженості на минулому української спільноти все-ж віддає данину “поліетнічному” баченню, відзначається державоцентризмом і прагненням до легітимації візії сучасної України з погляду національно-демократичних сил.

*“Новаторські” синтези: альтернатива
національно-державній парадигмі історіописання*

На незвичних для української історіографічної традиції засадах побудовано синтез Н. Яковенко. На відміну від попередньо охарактеризованих праць, теоретичні підвалини цієї чітко оприлюднено у її вступних частинах, вони ж рельєфніше виявляються і у самому тексті. Автор виступає проти використання категорій “закономірності” і “прогресу” як анахронізмів (с. 4), натомість закликає зважати на особистісний чинник в історії. Наприклад,

таким постатям як Б. Хмельницький та І. Мазепа присвячено цілі підрозділи книги (с. 178-180, 225-228). Подібним чином дослідниця не шкодує інвектив для ідеологічно заангажованої і “виховуючої” історії (зараховуючи до неї всю попередню українську історіографію), вважаючи, що “завдання науки – безстороння правда, яка партійною не буває” (с. 4). Однак в іншому місці праці Н. Яковенко фактично визнає неможливість “безсторонньої” історії: “Історик завжди залишається дитям своєї доби, тож і в минулому опукло бачить тільки те, що здається “цікавим”, “важливим” чи “потрібним” його сучасникам, а в поясненні подій відштовхується від властивих своїй епосі уявлень про історичний процес” (с. 3).

Важливим для розуміння способу написання синтезу є декларування автором відмови від оціночних суджень: “...Історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв, неупереджено вислуховуючи і вбивцю, і його жертву, бо для нього обидва є рівноцінними суб’єктами минулого” (с. 276). Сумніваємося в слушності тези про те, що цей постулат належить, за висловлюванням Н. Яковенко, до “банальних” – в сучасній історіографії, в т.ч. зарубіжній, багатьма фахівцями обґрунтовується правомірність збереження в дослідницьких практиках т.зв. аксіологічного підходу¹⁴.

Ще одна методологічна новація праці Н. Яковенко полягає у її історіографічному “багатоголоссі”. Синтез дає можливість зануритись у розмаїття концепцій і підходів до різних проблем української історії, водночас авторка аргументовано викладає власну позицію. При цьому вона часто спирається на доробок малознаної навіть серед фахівців зарубіжної україністики, а запитання до ділянок, де відсутні розробки належного рівня, залишає відкритими (с. 5, 7).

Одна з ключових особливостей книги – це “територіальне” бачення історії України. Минуле українського етносу розглядається в поєднанні з етносами і цивілізаціями, з якими впродовж століть відбувались його контакти – норманами, кочівниками Степу, кримськими татарами, поляками, євреями та ін. Причому акцентовано на наявності традицій взаємодоповнення і взаємозбагачення, а не ворожнечі; з іншого боку – не замовчуються факти релігійно-етнічних конфліктів. Окремо проаналізовано проблему “Сходу і Заходу в українському прочитанні” (с. 12-13 і далі по тексту), зроблено висновок, що Україна завдяки тривалим етнічним зв’язкам перетворилась на “терен взаємних впливів Сходу і Заходу” (с. 33), а українська культура – на “химерне плетиво в основі своїх запозичених, а водночас і органічно засвоєних звичаїв, навичок, стереотипів” (с. 13).

Варто зауважити, що дослідниця відійшла від поширеного в узагальнюючих працях уявлення про українську територію давніх часів як тотожну території сучасної України. Зосереджено увагу лише на питомих українських регіонах, “де протікали визначальні для долі етносу події, тобто на історич-

¹⁴ Див., напр.: Методология истории / А.Н. Нечухрин, В.Н. Сидорцов, О.М. Шутова и др. – Минск, 1996. – С. 152-159.

них територіях України, як їх розуміли в момент першої її національної самоідентифікації XVII ст.” (с. 9). Тому читач не знайде в праці фактажу з минулого Буковини, Закарпаття, Новоросії, Криму, оскільки “дані сюжети вимагають не побіжних параграфів – вставок”, а “окремої фундаментальної праці, що розглядала б минуле згаданих регіонів у контексті історії тих держав, до яких вони належали” (с. 9).

Принципова особливість синтезу Н. Яковенко полягає у тому, що основна увага дослідниці сфокусована не на описі “подій” і “суспільних процесів”, а на людині, її світогляді, ментальних характеристиках. Значне місце в книзі посідає аналіз культурного досвіду минулих століть в сенсі “не самих мистецьких цінностей, а передовсім того, що зумовлювало їхню форму: ідеології, самосвідомості, релігійних поглядів, духу і стилю життя, матеріальних багатств, тобто суми чинників, завдяки яким функціонує системно організований соціум” (с. 242).

Такий підхід вирішальним чином вплинув і на періодизацію, застосовану в праці. Вона базується не просто на “мінливих подіях політичного життя”, а й на поєднаному з ними “в один ланцюг”, “прихованому під поверхнею явистих перемін” “нурті світоглядних мутацій, що були суголосні цим перемінам і підштовхували суспільство до оновлення” (с. 6).

Під таким кутом зору виділено шість періодів або відповідних розділів праці. Після “Праісторії” та “Передісторії” розташовано розділ “Під знаком Візантійської цивілізації”, який розпочато з Володимирового хрещення і розглянуто передусім як процес входження Русі в орбіту візантійської цивілізації. Т.зв. “литовсько-польська” доба поділена на дві половини, “відмінні не стільки за характером взаємин України з державами, під впливом яких вона перебувала, скільки за специфікою внутрішнього життя” (с. 6): “Несхожі пагони руського стовбура (кінець XIV – середина XVI ст.)” і “Україна-Русь – третій зайвий у Речі Посполитій двох народів” (1569-1648)”. Період сер. XVII – поч. XVIII ст., який став часом “величезного енергетичного вибуху, каталізованого козащиною” (с. 7), названо “Козацькою епоєю”. У розділі “Україна XVIII ст. Між Річчю Посполитою і Російською імперією” “мова йде про ту Україну XVIII ст., котра вперше перестала бути самодостатньою, втрачаючи себе на користь двох великих сусідів” (с. 7).

Книга розпочинається з нетрадиційних сюжетів – історії формування території проживання української спільноти (с. 8-9), її назв і самоназв (с. 9-12). Констатовано подібність між еволюцією Київської Русі і тодішніх європейських держав (с. 32). За Н. Яковенко, засаднича риса її внутрішнього життя полягала у тому, що світ культури, державні інституції, суспільні поняття, світоглядні цінності її мешканців формувались під вирішальним впливом візантійської цивілізації (с. 33).

Підтримано норманську теорію утворення Київської Русі в сенсі скандинавського походження і слова “русь”, і правлячої династії (с. 26-27). У питанні політичної історії цієї держави в XII-XIII ст. дослідниця дотри-

мується думки, що хоча до середини XII ст. Русь розпалася, однак єдність продовжувала існувати в свідомості князівської верстви і живила її прагнення до оволодіння Києвом – “ефемерним символом єдності” (с. 43). Погляди більшості українських і російських істориків про “самобутність” і “оригінальність” книжності Київської Русі піддано сумніву, відтак відстоюється думка про “поміркованість амбіцій” руської вченості, її “дитячий” характер і щільну залежність від візантійської спадщини (с. 54-55). Розкритиковано теорію “давньоруської народності”; авторка вважає, що ще в докиївські та київські часи формувалися “мовні і етнічні” риси майбутнього українського народу (с. 58-59). Разом з тим, Н. Яковенко виступає проти викидання з історії Русі князівств поза межами її південної частини і оголошення їх непричетними до української історії (с. 77).

У синтезі намальовано опуклий образ “несхожих пагонів руського стовбура” – двох гілок українського народу, які, перебуваючи впродовж кінця XIV – середини XVI ст. у складі двох державних організмів – Великого князівства Литовського і Польщі, нагромадили відчутні різниці у суспільних укладах та світоглядних стереотипах. За Н. Яковенко, відмінність між двома уламками колишньої княжої Русі полягала у запозиченні Галицькою та Подільською Руссю європейського культурного досвіду, в той час як Волинь і Центр України зберегли “патріархальне” обличчя. Трансформації “європеїзованої” України показано на прикладі перетворення “дружинників і бояр” на “шляхту-русинів польської нації” (с. 79-82), співіснування православної і римської церков (с. 82-88), міського життя і міської культури пізнього середньовіччя (с. 84-88), формування спричиненого ренесансним запозиченням того “самобутнього обличчя мистецько-художньої України, яке метафорично прийнято визначати як міст між латинським Заходом і візантійським Сходом” (с. 90). “Традиційний” лад Київщини і Волині особливо промовисто показано на прикладі міського життя цих теренів (с. 105-106). Авторка дійшла висновку, що міста цієї частини України через свою моноетнічність, мовність і конфесійність були менше схожими на “соціуми відкритого типу”, ніж міські поселення Галицької Русі (с. 106).

Проблема генезису козаччини вирішується Н. Яковенко через призму “інтегрованого” підходу (с. 108-118). Дослідниця схиляється до думки, що козацтво виросло “із надр руського життя”, однак суттєвим був також вплив тюркських інститутів (с. 111). Йдеться про тісне взаємопроникнення між “степовиками і Руссю” на побутовому і етнічному рівнях, в той час як “впливи на інтелектуальному чи духовному рівні були незрівнянно меншими через християнсько-ісламський бар’єр” (с. 112). “У цьому контексті, – гадає Н. Яковенко, – навряд чи правомірно вважати українську козаччину породженням споконвічного протистояння осілого хліборобського побуту з кочовою цивілізацією, як звично стверджується. Навпаки, її поява – це свого роду компроміс з Полем, де саме життя витворило еластичну буферну смугу, на якій поєдналися навички виживання в Полі з орієнтацією на цінності осілого світу” (с. 112).

Головна ідея розділу про перебування українських земель у складі Речі Посполитої полягає в доведенні, що об'єднання ВКЛ і Польщі полишило за бортом політичного життя український компонент і, водночас, прискорило формування у нього національної ідентичності (с. 7). Подано нетривіальну характеристику Люблінської 1569 р. і Берестейської 1596 р. уній та їхніх наслідків (с. 119-138). Позитивне значення державного об'єднання 1569 р. бачиться в тому, що воно, "ліквідувавши міждержавний кордон, стало точкою відліку консолідаційних процесів" (с. 124), "однією з головних передумов виокремлення з православної руської маси Речі Посполитої – білорусів та українців – усвідомлюваної української спільноти" (с. 125). На думку Н. Яковенко, Берестейська унія об'єктивно нічим не загрожувала православним, а навпаки зміцнювала їхні позиції в державі (с. 131). Завзята опозиція церковній інтеграції тлумачиться не через ідейні мотиви, як це звичайно робиться, а як "ментальний опір новині, неприйняття всякого нововведення, яке сприймалося як замах на усталену, відтак справедливу і добру старовину" (с. 131).

Корекцією усталених історіографічних формул виглядають також висновки авторки про зміст та суперечності соціально-економічного життя України кінця XVI – середини XVII ст. Хибними названо уявлення про колонізацію Степової України в післялюблінський період як польсько-шляхетську. Натомість висунуено тезу про те, що вона була справою в основному українських князів і панів (с. 146). Як вважає Н. Яковенко, польська шляхта дійсно з'явилася тут у великій кількості в останні десятиріччя перед Хмельниччиною через широкі шлюбні зв'язки з місцевим панством і внаслідок "раптового, заледве не містичного вимирання княжих родів у 20 – 50-х роках XVII ст." (с. 147). Причини перетворення в цей час Київщини і Брацлавщини на "вогнища соціальних конфліктів", за висловлюванням історика, "бачаться не стільки в економічних реаліях чи надмірних утисках селянської маси, скільки в специфічній ментальності хліборобів степової зони", яка не приймала навіть легкі спроби запровадити "підданський режим польського типу", звичний для внутрішніх регіонів держави (с. 151). "Іншим фактором, що підживляв опір селян спробам поставити їх у підданське становище, була близькість козацького світу" (с. 151).

Характеризуючи духовне життя суспільства України в переддень Хмельниччини (с. 168-176), дослідниця дошукується ментальних причин майбутніх пароксизмів доби Руїни. Робиться висновок про суперечливі світоглядні тенденції цього часу. Поряд з яскравим культурним оновленням і складанням національної свідомості вона фіксує "світоглядну мозаїчність", "багатовимірність духовного буття", а за тим і "розтятість світу", "щезнення точки опори" в свідомості тогочасної людини, якою була "непорушність старих традицій" (с. 176). Така ситуація "бездомності духу", на думку Н. Яковенко, була народжена надто раптовим і швидким зануренням України "у вир "нового світу", тим, що вона "проминула шаблі тих повільних еволюційних

модифікацій, які змінювали державу, суспільство, науку, політику, економіку Європи впродовж XV-XV ст.” (с. 176).

Концепція подій середини XVI ст., названих “козацькою революцією 1648-1657 років”, базується на акцентуванні глибини змін, спричинених ними, тлумаченні їх насамперед через призму інтересів та політичних ідеалів козацтва (хоча не відкидаються й соціальні, національні, релігійні причини революції), запереченні “героїчного” і ствердженні людського їх виміру (с. 177-209). Одна з частин книги присвячена “кошмарам війни” (с. 191-194). Тут відверто йдеться про трагічний досвід Хмельниччини і для українського, і для польського та єврейського народів. Н. Яковенко вважає, що внутрішньополітичні передумови для майбутніх конфліктів Руїни було закладено ще в часи Б. Хмельницького з утворенням в середовищі козацької верхівки трьох лідерських груп з відмінними інтересами, в т.ч. “поляряними зовнішньополітичними орієнтаціями” (с. 203).

Діяльність І. Мазепи і “мазепинців” розглядається в контексті тодішніх соціальної і політичної практик. Тому стверджується, що І. Мазепа проводив соціальну політику як “син свого часу”, який “не уявляв впорядкованого світу без поділу його на вищих і нижчих, привілейованих і залежних, власників і підданих” (с. 228), а Конституція П. Орлика мислилася її автором як традиційна для Речі Посполитої угода між володарем (гетьманом) і політичним народом (козацтвом), а не “Перша Конституція Української держави” (с. 237).

Аналізуючи “культуру, освітлену загравами воєн” (с. 242-261), Н. Яковенко обґрунтовує тезу про завершення у 1680-х рр. складання ранньонаціональної свідомості (с. 243-244), показує роль тогочасних церковних і козацьких інтелектуалів в історичній легітимації “Козацько-Руської вітчизни” (с. 244-251), формування нових “образів” сусідів – поляків, росіян, татар, турків, які надовго пережили свій час (с. 251-255), “химерний світ бароко” (с. 255-261). Загальний висновок історика про культурне життя “козацької ери” наступний: “У часи Руїни і мазепинства завершила своє формування власна модель нової культури України... Так на карті Європи з’явилася ще одна національна культура” (с. 261).

Найпомітнішою ознакою життя української спільноти в “польській” Україні XVIII ст. Н. Яковенко вважає “відсутність упродовж усього XVIII ст. усвідомлених проявів національної самоідентифікації” (с. 262). Опришківство і гайдамаччину вона інтерпретує як своєрідні форми “соціального бандитизму”, аналогічні до груп “благородних розбійників” сусідніх країн, а не вияви самої лише кримінальності чи навпаки – “форми класової боротьби селян проти кріпосництва та гніту поневолювачів” (с. 270-276). Завершується книга Н. Яковенко підрозділом, присвяченим “згасанню козацьких автономій у підросійській Україні” (с. 279-296).

Синтез Я. Грицака є ніби продовженням праці Н. Яковенко не тільки хронологічно, але й концептуально. Але, попри загальну подібність їхнього історіософського та методологічного інструментарію (тому на схожих рисах

спеціально не запинятимемось), вона в цьому відношенні має певні особливості. Автор відверто визнає свої ідеологічні уподобання, які лежать на боці української самостійності і традицій т.зв. демократичного націоналізму, та їхній вплив на текст (с. 8-9). Вихід з релятивності людських знань він слушно бачить у тому, що аргументи для відстоювання будь-якого погляду “мають бути точніше підібрані і точніше сформульовані” (с. 10). У книзі Я. Грицака, на відміну від синтезу Н. Яковенко, виділено провідну тему, довкола якої розглянуто й інші – це формування у XIX-XX ст. “модерної української нації”. Автор вважає цей процес “центральною темою новітньої української історії” (с. 10).

Реконструкція націотворення в Україні базується на уявленнях про його синхронність з аналогічними процесами, що відбувалися у Західній Європі, та застосуванні до українського історичного матеріалу найновіших теорій націоналізму, передусім, ідей Б. Андерсона (с. 6-7, 15, 50).

В основі періодизації, запропонованої в праці, і, відповідно, у поділі на розділи, лежить авторське розуміння етапів націотворення, що, своєю чергою, корелюється з вузловими проблемами політичної, соціально-економічної, культурної історії. Початкам українського руху присвячено перший розділ книги (“На досвідках нової доби”), поширенню національної свідомості в українському суспільстві другої половини XIX – початку XX ст. – другий (“Із селян – у націю”). Наступні частини більш широко відображають тло націотворення – історію Української революції (“У вогні війни і революції: 1914-1921 роки”), становище українського суспільства у міжвоєнний час (“Велика пауза”), події в Україні в роки Другої світової війни (“Між двома тоталітаризмами”), історію післявоєнної України (“Україна 1945-1995: Нова політична нація”).

На думку автора, творення української нації не було заздалегідь приреченим на успіх – воно обумовлювалося не стільки “об’єктивними” обставинами, на кшталт економічної інтеграції між різними частинами України в XIX ст., а радше було результатом дії людського фактору – свідомого прагнення української еліти творити націю (с. 8, 50). З іншого боку, Я. Грицак переконаний, що історію України не можна обмежувати тільки темою діяльності національно свідомої інтелігенції та українських мас, оскільки “український проект” є результатом змагання і взаємовпливу різних ідеологічних течій і національних груп (с. 8).

Початок українського відродження пов’язано зі заміною старої моделі нації, збереження якої, як гадає Я. Грицак, поставило б українців під загрозу зникнення з обличчя землі, на нову, витворену Французькою революцією (с. 28-29), а також з ідеологією романтизму (с. 28-29). Головним результатом національного руху першого півстоліття XIX ст. історик вважає обґрунтування зусиллями насамперед діячів Кирило-Мефодіївського братства та “Руської Трійці” нової формули національної ідентичності (с. 40-41, 49, 57). Торкаючись проблеми реалізації цієї ідеї в другій половині XIX – на початку XX ст., Я. Грицак доходить до нетипових для української історіографії

висновків про значні успіхи українського руху та його високі мобілізаційні здатності напередодні революції 1917 р. (с. 80, 91-101).

Серед причин більш швидкого поступу національного відродження Галичини, ніж Наддніпрянської України, автор виділяє різницю політичних режимів у двох імперіях, меншу напруженість у взаєминах “українці – росіяни”, ніж “українці – поляки”, поширеність у суспільстві підросійських земель подвійної національної ідентичності, якій добре пасувала формула “автономна Україна у складі федеративної Росії” (с. 91). Окрім того, “ідея Галичини як “П’ємонту України” належала східним українцям, і найбільше до її реалізації спричинилися власне наддніпрянські діячі... Галицькі діячі були радше старанними виконавцями тих проектів, які надходили з “Великої України” (с. 82).

Висвітлюючи події Української революції, дослідник розглядає їх в контексті “неголосних здобутків передреволюційного десятиліття” (с. 91) і Першої світової війни, яку, власне, вважає її початком з огляду на явища військового і політичного структурування українського руху в ході війни (с. 103).

На історію державних утворень революційного часу Я. Грицак дивиться з погляду можливостей тодішньої ситуації, а не уявлень про “можливе” і “неможливе” з позицій сьогодення. Так, національну мобілізацію народних мас та проголошення УНР він оцінює як “чималі успіхи” Центральної Ради (с. 127). Постать і політику П. Скоропадського пропонує розглядати на тлі незалежних від гетьмана обставин, “волі долі” й “логіки державного будівництва” (с. 134). Обґрунтовано думку про непричетність лідерів українських держав до єврейських погромів, їхнє толерантне ставлення до єврейської меншини та мінімальні ресурси, які були у їхньому розпорядженні, для припинення цього ганебного явища (с. 145-147).

Вирішальними причинами, які призвели до поразки Української революції, за характеристикою автора, були відсутність міжнародної підтримки та переваги більшовиків над українськими силами в організаційному та ідеологічному плані, а не “недозрілість” українського руху, як це часто стверджується (с. 162-164). Утворення СРСР і Радянської України Я. Грицак вважає “компромісом між російським більшовизмом й українським національним рухом”, оскільки “українці дістали те, чого їх довгі роки позбавляла Російська імперія: окрему адміністративну територію, державні і громадські структури – основи для майбутнього територіального усамостворення України” (с. 168).

Найважливішим наслідком “українізації” автору бачиться перетворення українців на “структурно-повноцінну, зурбанізовану і сконсолідовану націю” (с. 175). Більше того, у той час було створено передумови для “переростання українською політичною нацією рамок української етнічної спільноти” (с. 174).

З’ясовуючи історію сталінізму в Україні, Я. Грицак схиляється до погляду, що тут він не відрізнявся особливою специфікою порівняно з іншими

республіками СРСР (с. 204). Запропоновано оригінальне тлумачення “українізації”, а потім – колективізації, голоду 1932-1933 рр. та репресій як способів модернізації “по-сталінськи” (с. 206).

Автором спростовується концепція війни 1941-1945 рр. як “Великої Вітчизняної”, адже йшлося про протистояння на українській землі двох тоталітарних режимів, “однаково чужих для багатьох українців” (с. 261). Розглянуто чільні “українські” аспекти “радянсько-німецької війни”. Я. Грицак твердить, що український колабораціонізм здебільшого не засновувався на ідеологічних мотивах, але в цьому сенсі він не був чимось відмінним від поведінки інших європейських народів (с. 233-237). На карб українським політичним групам ставиться відсутність політичних заяв із засудженням лютокусту (с. 240). Порівнюючи партизанський і повстанський рухи, автор дотримується погляду про їх відмінний характер: “Перший був насаджений зверху і діяв під суворим контролем Москви. Другий виник знизу під тиском воєнних подій, як спроба самооборони українського населення. Найбільш показовим є той факт, що, незважаючи на обмежену територію своєї діяльності і відсутність будь-якої допомоги ззовні, УПА спромоглася мобілізувати до своїх лав майже таку кількість людей, якої набув весь розбудований Москвою червоний партизанський рух” (с. 249). Прослідковуючи історію українсько-польського конфлікту, Я. Грицак доходить висновку, що у ньому “жодна сторона... не була ані цілковито права, ані повністю винна” (с. 254).

Змальовуючи становище УРСР у післявоєнний період, дослідник зауважує тенденції автономізації республіки, пов’язані з політичним курсом М. Хрущова та П. Шелеста (с. 276-285). За його переконанням, проукраїнська лінія тодішньої української номенклатури була зумовлена не стільки її патріотичними мотивами, скільки “бажанням збільшити свою реальну владу й пов’язані з нею привілеї, обмежуючи втручання московського центру у внутрішні республіканські справи” (с. 284).

“Великий погром” 1970-х рр. автор пов’язує з насадженням радянською верхівкою “нової історичної спільності – радянського народу”. Тому комуністичні лідери СРСР, керуючись “своїм інстинктивним чуттям викорінювати з пам’яті українців всі ті їхні відмінності від росіян, які підносились понад рівень борща, вишивки і гопака”, спрямовували репресії “передусім проти тих видів інтелектуальної діяльності, в яких ті відмінності проступали найвиразніше – проти літератури й історії” (с. 285).

Завершальні розділи книги охоплюють такі питання, як шлях України “від Чорнобиля до самостійності” (с. 294-310) і перші роки її існування як незалежної держави (с. 310-320). У синтезі міститься й своєрідна підсумково-прогностична частина – “Замість закінчення” (с. 321-327). До головних підсумків української історії XX століття Я. Грицак зараховує формування нової політичної нації, здатної до самостійного політичного існування, причому процес національного будівництва, на його думку, охопив не лише титульну націю: “Існування Української РСР у 1920-1980-х рр. привело

також до того, що місцеві національні меншини почали ідентифікувати себе з українською територією. До певної міри вони стали більш зінтегрованими у місцеве політичне, культурне й економічне життя” (с. 323).

Таким чином, синтези Н. Яковенко і Я. Грицака становлять альтернативу до національно-державної парадигми історіописання. Йдеться насамперед про їхні теоретичні засади. У них зроблено спробу подолати звуження традиційної історіографії лише до проблем історії української спільноти та її національно-державних змагань за рахунок розширення дослідницького діапазону до поліетнічних аспектів. Заперечується візія історії як жорстко детермінованого процесу. “Подієвий ряд” минулого поставлено в тісний зв’язок з його світоглядною та ментальною підосновою; разом з тим, зміни структур духовності пояснено через політичні та економічні залежності. Зауважується не стільки “самобутність” явищ української історії, скільки їхня “нормальність”, скорельованість з плином світової історії, наявність багатьох запозичень.

Аналіз синтезів з історії України, написаних після 1991 року, засвідчує, що вітчизняна історична наука зробила перші кроки до створення таких узагальнюючих образів нашого минулого, які відповідають сучасному рівню наукових знань. В якійсь мірі показником цього є публікація деяких синтезів з історії України за кордоном¹⁵.

Автор не схильний до оголошення “національно-державної” парадигми – однієї з двох основних, в межах яких укладаються синтетичні “національні історії”, – “застарілою”, “дискредитованою” тощо. “Національно-сфокусовані” синтези відтворюють і обстоюють самобутність українства, “відкриті” – його одвічну інтегрованість у загальносвітові процеси. Зважаючи на доречність, але й певну обмеженість обох ретроспектив, схилиємося до думки, що підготовка нових узагальнюючих праць з історії України вимагатиме їх гармонізації.

¹⁵ Див.: *Hrycak J. Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu.* – Lublin, 2000; *Brajtschewskyj M. Kleiner Abriss einer Geschichte der Ukraine: Vom Paläolithikum zur Perestroika.* – München, 2001.